

Stanisław Szukalski*

CZYNNIKI WYWOŁUJĄCE ZMIANY W STRUKTURZE GOSPODARKI

1. WSTĘP

W ostatnim dwudziestopięcioleciu w literaturze ekonomicznej obserwuje się znaczny wzrost zainteresowania problemami przekształceń strukturalnych w gospodarce. Stały się one jedną z dziedzin teorii wzrostu i rozwoju gospodarczego. Zainteresowanie to znalazło wyraz w licznych pracach teoretycznych, podejmujących próbę sformułowania teorii zmian strukturalnych oraz w wielu opracowaniach badawczych, mających na celu empiryczne zbadanie strukturalnych prawidłowości rozwoju gospodarczego. Szczególnie silnie ten kierunek badań rozwija się na Zachodzie, choć także w Polsce wymienionemu problemowi poświęca się coraz więcej uwagi¹. Wynika to przede wszystkim z faktu, że w aktualnej strategii rozwoju społeczno-gospodarczego przyspieszenie zmian strukturalnych jest jednym z jej czołowych elementów, podyktowanych koniecznością dalszego unowocześnienia struktury naszej gospodarki. Proces unowocześniania struktury gospodarki polega na takich jej przekształceniach, które zapewniają zwiększenie poziomu przeciętnej wydajności pracy poprzez wzrost udziału gałęzi o wysokiej wydajności pracy, bądź takich zmianach strukturalnych, które polegają na wzroście udziału gałęzi pro-

* Dr, adiunkt w Instytucie Ekonomii Politycznej UŁ.

¹ W literaturze zagranicznej do znaczących pozycji należą m. in.: C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, Londyn 1957; J. Fourastie, *Die Grosse Hoffnung des zwanzigsten Jahrhunderts*, Köln-Deutz 1954; S. Kuznets, *Economic Growth of Nations. Total Output Production Structure*, Cambridge Mass. 1971; J. Schumpeter, *Teoria rozwoju gospodarczego*, Warszawa 1960. W polskiej natomiast: *Struktura produkcji przemysłowej. Metody badania i kierunki zmian*, praca zbiorowa pod red. J. Lisikiewicza, Warszawa 1977; idem, *Warunki selektywnego rozwoju gałęzi przemysłu. Problemy strategii gospodarczej*, Warszawa 1971; S. Marciniak, *Struktura produkcji a dynamika wzrostu gospodarczego*, Warszawa 1970; idem, *Proporcje i struktura gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1976; P. Karpuś, *Zmiany strukturalne a rozwój gospodarczy*, Warszawa 1978.

dukcji ważnych z punktu widzenia zapewnienia warunków do rozwoju nowoczesnej struktury konsumpcji. Dlatego badania nad strukturą gospodarczą są aktualne i celowe dla oceny działań gospodarczych w tym zakresie, a ponadto mogą służyć jako narzędzie oceny działalności gospodarczej danego układu ekonomicznego (gospodarka, gałąź, przedsiębiorstwo itp.) z punktu widzenia wykorzystania intensywnych czynników rozwoju. Zmiany strukturalne bowiem zaliczane są do jakościowych czynników wzrostu produkcji, mogą one wpływać stymulująco na rozwój układu lub powodować zwolnienie jego tempa wzrostu.

Badania zmian strukturalnych mają ponadto duże znaczenie z uwagi na ich postulatyczny charakter w prognozowaniu i planowaniu przyszłych przeobrażeń struktury, zapewniających wzrost nowoczesności gospodarki.

Z uwagi na to, że gospodarka jest układem ekonomicznym ogromnie skomplikowanym, składającym się z wielu elementów (które same są mniej lub bardziej złożonymi strukturami) powiązanych ze sobą wielorakimi współzależnościami, zachodzi potrzeba badania wielopłaszczyznowego i wieloszczeblowego. Chodzi tu nie tylko o analizę strukturalnych przeobrażeń na szczeblu makroekonomicznym, ale także o badania zmian dokonujących się w mezo- i mikroskali. „Aby prawidłowo rozstrzygać problemy struktury współczesnego przemysłu, nie wystarczy już dziś ograniczyć się wyłącznie do analizy grup A i B czy takich grup przemysłu, jak paliwowo-energetyczny, chemiczny, hutniczy, budowy maszyn itd. Obecnie, każda z tych gałęzi to w gruncie rzeczy ogromny i skomplikowany kompleks posiadający swoją własną strukturę i własne proporcje... Efektywność produkcji przemysłowej określa głównie właśnie mikrostruktura...”² Artykuł stanowi próbę prezentacji najważniejszych czynników wywołujących przekształcenia strukturalne w gospodarce, a także jest próbą zaprezentowania poglądów, głównie polskich ekonomistów, na interesujący nas problem.

2. WSPÓŁZALEŻNOŚĆ WZROSTU GOSPODARCZEGO ORAZ PRZEKSZTAŁCEN STRUKTURALNYCH W GOSPODARCE

Zmiany strukturalne są uznawane przez teorię ekonomii za główny środek oraz impuls powodujący przyspieszenie wzrostu gospodarczego, a także jako skutek tego wzrostu. A zatem, nie można kompleksowo analizować czynników wzrostu gospodarczego, jeżeli nie uwzględni się

² S. A. Chejzman, *Doskonalenie struktury produkcji przemysłowej i jej intensyfikacja. Produkcja, akumulacja, spożycie*, Warszawa 1967, s. 229.

czynnika strukturalnego. Pogląd ten głosi zgodnie większość ekonomistów; istnieją natomiast rozbieżności co do metod oraz środków kształtujących pożądane kierunki zmian struktury społecznej i ekonomicznej. Wynikają one głównie z różnych podejść systemowych do tego zagadnienia.

Już sama definicja rozwoju gospodarczego podkreśla wyraźnie znaczenie zmian strukturalnych w tym procesie, jako czynnika jakościowego. Rozwój gospodarczy określa się bowiem jako proces „zmian w gospodarce, dotyczący przede wszystkim przekształceń jakościowo-strukturalnych w rozbudowie gospodarki narodowej, wywołany rozwojem sił wytwórczych, zapewniających odpowiedni wzrost produkcji i konsumpcji, jak też wynikające stąd zmiany stosunków i sposobów produkcji oraz stosunków społecznych”³. Zacytowana definicja eksponuje w procesie rozwoju rolę przekształceń jakościowo-strukturalnych, przez które należy rozumieć nie tylko ilościowe zmiany struktury konsumpcji i produkcji, a więc tych elementów, które stanowią istotę wzrostu gospodarczego i składają się na pojęcie procesu rozwoju gospodarczego, ale także zmiany jakie zachodzą w stosunkach społecznych i ekonomicznych (pogłębianie się procesów kooperacji, specjalizacji produkcji, zmiany typu socjalnego, zmiany w strukturze społeczno-zawodowej ludności itp.).

Wielu ekonomistów wyraźnie wyodrębnia mutacje strukturalne w gospodarce jako czynnik wzrostu i rozwoju gospodarczego. Na przykład K. Secomski⁴ zmiany struktury społeczno-ekonomicznej uważa za jeden z czynników ekonomicznych o charakterze nowoczesnym (obok takich, jak: postęp organizacji, techniki i nauki, międzynarodowy podział pracy), wpływających na wzrost gospodarczy. Do tej grupy czynników ekonomicznych zalicza także czynniki tradycyjne, tj. zasoby pracy żywej, majątek trwały i bogactwa naturalne. Ponadto, obok czynników ekonomicznych, wyszczególnia jeszcze czynniki: specjalne (proporcjonalna struktura⁵ i harmonijna rozbudowa gospodarki narodowej) i społeczne (powiązania infrastruktury ekonomicznej i społecznej, czynniki rynku). Autor stoi na stanowisku, że w miarę przechodzenia do wyższych faz rozwoju, czynniki o charakterze nowoczesnym zaczynają odgrywać istotną rolę. Postuluje więc uzupełnienie formuły wzrostu ekonomicznego gospodarki socjalistycznej, sformułowanej przez M. Ka-

³ *Mała encyklopedia ekonomiczna*, Warszawa 1974, s. 716.

⁴ K. Secomski, *Elementy polityki ekonomicznej*, Warszawa 1970.

⁵ Chodzi tutaj o taką strukturę, która zapewni rytmiczne tempo wzrostu gospodarczego. W warunkach szybkiego wzrostu gospodarczego mogą bowiem pojawiać się dysproporcje strukturalne o charakterze przemijającym lub względnie stałym. Szeroko na ten temat pisze Secomski, *op. cit.*, s. 130 i n.

leckiego, o człon wyrażający wpływ owych czynników. Formuła na stopę wzrostu gospodarczego ma więc następującą postać⁶:

$$r = \frac{1}{m} \cdot \frac{I}{D} - a + u + \Sigma np,$$

gdzie:

$\frac{I}{D}$ — stopa inwestycji produkcyjnych,

m — współczynnik kapitałochłonności,

a — współczynnik zmniejszenia dochodu narodowego na skutek starzenia się aparatu wytwórczego,

u — współczynnik zwiększenia dochodu narodowego na skutek usprawnień niezależnych od inwestycji,

Σnp — wyraża wpływ czynników nowoczesnych n/w ; ujmuje wzrost dochodu narodowego na skutek wpływu: osiągnięć nauki, techniki i organizacji, międzynarodowego podziału pracy, rozwoju społecznego i kulturalnego, a w szczególności wykształcenia kadr, przekształceń strukturalnych w gospodarce, działania czynników specjalnych (proporcjonalność struktury, zrównoważonego wzrostu gospodarczego).

$$\Sigma np = n_1 p_1 + n_2 p_2 + n_3 p_3 + n_4 p_4 + n_5 p_5 \dots$$

gdzie:

p_{1-5} — współczynniki wykorzystania wymienionych czynników.

Również J. Pajestka⁷ zmiany strukturalne w gospodarce, a w szczególności przeobrażenia strukturalne produkcji, zalicza do jakościowych czynników rozwoju gospodarczego — obok techniki, umiejętności i podstaw ludzkich. Rozwój intensywny, a więc taki w którym decydujące znaczenie odgrywają czynniki jakościowe, powinien prowadzić do zmian strukturalnych powodujących podniesienie efektywności ekonomicznej, sprzyjać szybkiemu wprowadzaniu innowacji technicznych i opierać się na dynamicznym wzroście kwalifikacji i twórczych wartości ludzkich⁸. Jeszcze wyraźniej rolę przeobrażeń strukturalnych w procesie rozwoju ekonomicznego podkreślił S. Marciniak definiując go jako „zmiany struktury produkcji i struktury organizacji funkcjonowania danej gospodarki”⁹.

Należy zgodzić się w zupełności ze stanowiskiem cytowanych autorów w kwestii ujęcia czynnika zmian strukturalnych jako istotnego ele-

⁶ *Ibidem*, s. 301 lub T. Madej, *Czynniki wzrostu produkcji przemysłowej europejskich krajów RWPG*, Warszawa 1972, s. 24.

⁷ J. Pajestka, *Determinanty postępu. Czynniki i współzależności rozwoju społeczno-gospodarczego*, Warszawa 1975, s. 35.

⁸ *Ibidem*, s. 44.

⁹ Marciniak, *Struktura produkcji...*, s. 17.

mentu przyspieszającego proces wzrostu gospodarczego. Należy jednak podkreślić, że zmiany strukturalne w gospodarce można rozpatrywać z dwu punktów widzenia: jako czynnik przyspieszający wzrost gospodarczy i to czynnik o charakterze nowoczesnym i jako skutek rozwoju i wzrostu gospodarczego, który się przez owe zmiany realizuje. Określone przekształcenia strukturalne jako skutek rozwoju wyrażają się we wzroście gałęzi branż nowoczesnych (legitymujących się wysoką wydajnością pracy, co prowadzi do zwiększenia średniego poziomu społecznej wydajności pracy), gałęzi, które są nośnikami postępu technicznego, stwarzają podstawy do przyszłych przekształceń, są elementami umożliwiającymi zaspokojenie dążeń i aspiracji danego społeczeństwa w zakresie wzrostu standardu konsumpcyjnego, przemian społecznych. „Wzrost gospodarczy prowadzi do zmian struktury gospodarki, przy czym zmiany te określają z kolei możliwości dalszego wzrostu gospodarczego”¹⁰. W związku z tym strategią zmian strukturalnych należy uznać za istotny element składowy ogólnej strategii rozwoju społeczno-gospodarczego. Zatem, polityka strukturalna jest częścią polityki ekonomicznej której celem jest kształtowanie proporcji gospodarczych zmierzających do podniesienia efektywności gospodarowania.

Państwo socjalistyczne mające możliwości kierowania, programowania i planowania przemian strukturalnych powinno odgrywać w tym procesie przeobrażeń aktywną rolę. Jest to konieczne z punktu widzenia długofalowej strategii intensywnego wzrostu gospodarczego.

Współcześnie przed polityką zmian strukturalnych stawia się trzy cele. „Pierwszy — osiągnięcie w gospodarce takich proporcji strukturalnych, które w rezultacie pozwolą uzyskiwać maksymalną efektywność ekonomiczną tej gospodarki. Drugi — wykorzystanie zmian strukturalnych jako narzędzia dynamizacji tempa rozwoju gospodarki. Trzeci — przygotowanie gospodarki, a zwłaszcza przemysłu do potrzeb przyszłości”¹¹.

Jeżeli mówi się o wzroście efektywności gospodarki, należy przez to rozumieć takie zmiany, które zapewniają wzrost społecznej wydajności pracy. Przygotowanie gospodarki do potrzeb przyszłości oznacza natomiast konieczność rozwoju tych gałęzi gospodarki, od których w przyszłości zależeć będzie rozwiązywanie problemów wynikających z kolejnych faz postępu naukowo-technicznego. Należy podkreślić, że zakres możliwych zmian strukturalnych w gospodarce jest znacznie szerszy w okresach długich niż w okresie krótkim, kiedy dane zdol-

¹⁰ B. Mińc, *Przemiany struktury gospodarczej*, [w:] *Ekonomia polityczna socjalizmu. Wybór tekstów*, Warszawa 1971, s. 544.

¹¹ A. Karpiński, *Polityka zmian strukturalnych w gospodarce — jej cele i narzędzia*, „Gospodarka Planowa” 1974, nr 2, s. 84.

ności produkcyjne ograniczają możliwości bardziej zasadniczych zmian. Dokonują się one więc w ramach istniejących mocy wytwórczych poprzez zmiany w stopniu ich wykorzystania. Natomiast w okresie długim istnieje możliwość sterowania przemianami na drodze inwestycji w pożądanych dziedzinach produkcji. Z punktu widzenia perspektywicznego rozwoju gospodarki, kreowanie pożądanych zmian strukturalnych jest więc jednym z najważniejszych zadań planu perspektywicznego.

3. POJĘCIE STRUKTURY I KLASYFIKACJA STRUKTUR EKONOMICZNYCH

Pojęcie struktury jest w różny sposób definiowane i używane w wielu znaczeniach. Najogólniej strukturę można określić jako istnienie określonego układu elementów większej całości. Bardziej szczegółowo termin ten formułuje A. Karpiński, który przez strukturę rozumie „stosunek zachodzący pomiędzy elementami układu stanowiącymi jego części składowe, a całością tego układu oraz wzajemny stosunek pomiędzy poszczególnymi jego elementami”¹².

Zdefiniowaniu pojęcia struktury sprzyja także cybernetyczna definicja, która mówi, że „strukturę układu tworzą elementy, z których składa się układ oraz ich uporządkowania, tj. ich wzajemne powiązania. Elementy układu są same mniejszymi układami, mają swe wejścia i wyjścia”¹³. Zacytowane określenia w sposób dość precyzyjny formułują to pojęcie. Należy przy tym zwrócić uwagę na dwa momenty: że dana struktura jest zbiorem mniejszych elementów ją tworzących, między którymi zachodzą określone powiązania oraz, że każdy z tych elementów składowych tworzy mniejsze układy. Istnieje więc współzależność pomiędzy różnymi szczeblami układów, np. układem jest gospodarka narodowa składająca się z określonych działów. Te zaś tworzą z kolei mniejsze struktury, na które składają się określone gałęzie, ściśle ze sobą powiązane, wzajemnie na siebie oddziałujące. W ramach gałęzi wyróżnić można branże itd.

„Każda struktura jest makrostrukturą wobec swoich części i mikrostrukturą w stosunku do struktury, której część stanowi. Mikrostruktury posiadają względną samodzielność wobec makrostruktur; są im jednak w jakiś sposób podporządkowane”¹⁴. Zacytowane definicje doty-

¹² *Ibidem*, s. 81.

¹³ O. Kyn, P. Pelikan, *Cybernetyka a ekonomia*, Warszawa 1967, s. 21, cyt. za: J. Lisikiewicz, J. Maciejka, *Rozwój strukturalny polskiego przemysłu*, „*Ekonomista*” 1970, nr 3, s. 569.

¹⁴ Minc, *op. cit.*, s. 545.

czą ogólnego pojęcia struktury; mogą one także odnosić się do struktur społecznych, ekonomicznych, ekonomiczno-przestrzennych. Nasze zainteresowania skupiają się wokół struktur ekonomicznych.

Generalnie, „przez strukturę danej gospodarki narodowej rozumiemy układ i wzajemne proporcje podstawowych elementów tej gospodarki”¹⁵. Chodzi tu m. in. o proporcje pomiędzy działami, gałęziami gospodarki, proporcje między typami i formami własności itp.

B. Minc przez ogólną strukturę gospodarki rozumie „system powiązania stosunków ekonomicznych, a w konsekwencji wzajemne stosunki zachodzące w danym okresie między różnymi elementami tej gospodarki”¹⁶. Zdaniem autora na ogólną strukturę gospodarki składa się szereg struktur częściowych, obejmujących poszczególne obszary działania. Grupuje ona szeroki wachlarz zagadnień, począwszy od stosunków własnościowych, istniejących w danej gospodarce, po zewnętrzne stosunki gospodarcze¹⁷.

W artykule pod pojęciem struktury ekonomicznej rozumieć będziemy układ ekonomiczny składający się z poszczególnych sektorów, działów, gałęzi, branż, przedsiębiorstw, posiadający określoną strukturę zasobów produkcyjnych, określoną strukturę obrotów z zagranicą, określony układ przestrzenny oraz kierujący się określonymi normami postępowania. Mówiąc o strukturze ekonomicznej należy także wspomnieć o najczęściej spotykanej w literaturze klasyfikacji struktur dokonanej z punktu widzenia rodzaju, czasu i miejsca. Można więc wyróżnić:

- 1) strukturę rodzajową, która opisuje stosunki ilościowe w układzie charakteryzującym się określonym rodzajem elementów, np. struktura rodzajowa zatrudnienia;
- 2) strukturę czasową, która opisuje stosunki ilościowe pomiędzy elementami układu jednego rodzaju, wyróżniającym się czasem ich występowania;
- 3) strukturę terytorialną (inaczej regionalną, przestrzenną), która opisuje stosunki ilościowe między elementami tworzącymi strukturę na danym obszarze.

W zasadzie każda struktura ekonomiczna jest agregatem złożonym z różnego rodzaju struktur; żadna bowiem nie występuje samodzielnie.

¹⁵ J. Górski, *Industrializacja socjalistyczna głównym czynnikiem tworzenia struktury gospodarczo-społecznej Polski Ludowej*, [w:] *Polityka gospodarcza PRL. Wybrane problemy*, Warszawa 1970, s. 8.

¹⁶ Minc, *op. cit.*, s. 547.

¹⁷ *Ibidem*; L. Zacher, *Uwarunkowania i czynniki zmian struktury produkcji*, [w:] *Wpływ przemian w strukturze gałęziowej i przestrzennej na wzrost gospodarczy. Materiały na konferencję naukową*, cz. 2, Łódź 1974, s. 59.

W praktyce, dana gospodarka zostaje podzielona zgodnie z potrzebami kierowania gospodarką (planowania i zarządzania) na działy, gałęzie, branże itp. Potrzeby te zostają określone przez istniejące stosunki własnościowe (od których zależy przecież charakter stosunków produkcji występujących w gospodarce), a także przez osiągnięty poziom rozwoju społeczno-gospodarczego.

W teoretycznych rozważaniach ekonomicznych, zależnie od celów analizy oraz przyjętej przez badacza konwencji teoretycznej, dezagreguje się gospodarką mniej lub bardziej tworząc określone modele teoretyczne, przy pomocy których można badać prawidłowość rozwoju gospodarki, warunki jej wzrostu itp. Do modeli najbardziej popularnych, szczególnie wśród ekonomistów zachodnich (choć także w Polsce poświęca się temu modelowi coraz więcej uwagi i dlatego nie będziemy go szerzej omawiać), należy trójsektorowy model strukturalny. Zbudowany został przez A. Fishera, a rozwinięty przez C. Clarka i J. Fourastie. Według tego modelu gospodarkę dzieli się na III sektory. Sektor I — określony jest jako sfera zawłaszczania dóbr przyrody, II — zajmuje się przetwarzaniem, III — obejmuje szeroko rozumiane usługi¹⁸.

W polskiej literaturze ekonomicznej spotyka się pięciodziałowy model gospodarki, w którym jako kryterium podziału produkcji społecznej przyjęto charakter i przeznaczenie produktu finalnego danego działu¹⁹.

¹⁸ Zagadnienia te szczegółowo zostały omówione m. in. w następujących opracowaniach: J. Górski, *Postęp techniczny a przemiany strukturalne w gospodarce*, [w:] *Postęp techniczny w procesie reprodukcji*, Warszawa 1976, s. 203 i n.; Marciniak, *Proporcje i struktura...*, s. 84—89; E. Kwiatkowski, *Teoria trzech sektorów a kraje rozwijające się*, „*Ekonomista*” 1970, nr 4, s. 861 i n.

¹⁹ Zob. Marciniak, *Proporcje i struktura...*, s. 122—123, a także idem, *Struktura produkcji...*, s. 130—131, 142. Zdaniem cytowanego autora poszczególne działy obejmują następujące obszary działania: dział I — wytwarza trwałe dobra produkcyjne dla całej sfery produkcji materialnej (przemysł przetwórczy produkujący środki pracy, budownictwo); dział II — wytwarza przedmioty pracy dla całej gospodarki (przemysł wydobywczy, rolnictwo, leśnictwo, energetyka, materiałów budowlanych); dział III — wytwarza środki trwałej konsumpcji (samochody, lodówki itp); dział IV — wytwarza środki konsumpcji bezpośredniej (np. przemysł rolno-spożywczy); dział V — obejmuje usługi materialne o charakterze produkcyjnym i konsumpcyjnym (transport, łączność, gastronomia itp.). Model ten, zdaniem S. Marciniaka, pozwala na ocenę struktury produkcyjnej gospodarki, analizę roli poszczególnych działów w kształtowaniu się dynamiki wzrostu dochodu narodowego oraz oceny stopnia nowoczesności gospodarki. Dominująca pozycja działu II i IV świadczy bowiem o tym, że gospodarka jest nienowoczesna; gdy przeważa dział I i III mówi się wówczas, że gospodarka jest wysoko rozwinięta; gdy, przy dobrze rozwiniętych działach I i III, na pierwsze miejsce wysuwa się dział V mamy do czynienia z najbardziej rozwiniętą ekonomiką. Tutaj nasuwa się pewna analogia do schematu trójsektorowego gospodarki, choć widać wyraźnie, że problem rozpatrywany jest w węż-

Rozpatrując zagadnienia klasyfikacji struktur należy ustosunkować się także do problemu pojęć makrostruktury i mikrostruktury. Kryterium podziału stanowi tutaj zakres analizowanego przedmiotu. Trzeba pamiętać jednak, że podział ten jest nieprecyzyjny i ekonomiści dokonują różnej klasyfikacji elementów tworzących te struktury, do jednego lub drugiego rodzaju struktur. Na przykład A. Karpiński²⁰ do makrostruktury zalicza sektory i działy gospodarki oraz niektóre elementy podziału dochodu narodowego, mianowicie: strukturę konsumpcji, inwestycji, strukturę obrotów z zagranicą. Mikrostrukturę natomiast tworzą jednostki produkcyjne (przedsiębiorstwa, zakłady) oraz grupy wyrobów składające się na pojęcie asortymentu produkcji. Pomiedzy makrostrukturą i mikrostrukturą istnieją układy pośrednie, na które składają się gałęzie, branże.

Inaczej pojęcia te rozumie J. Lisikiewicz²¹. Za układy makrostrukturalne uważa bowiem działy gospodarki narodowej oraz występujące między nimi proporcje, powiązania. Mikrostrukturą nazywa relacje między gałęziami w przemyśle, budownictwie, rolnictwie. Już te dwa przykłady świadczą, że ekonomiści różnie określają makro- i mikrostrukturę. A. Karpiński pojęcie makrostruktury rozumie szerzej, zaliczając do niej także pewne elementy z zakresu podziału dochodu narodowego. Jego klasyfikacja wydaje się być bardziej przekonująca, gdyż traktuje gałęzie i branże jako układy pośrednie pomiędzy makro- i mikrostrukturą. Nie są to już przecież *sensu stricto* elementy mikrostrukturalne, ale też nie można bezkrytycznie uważać je za elementy makrostrukturalne. Będziemy zatem te układy pośrednie nazywać mezostrukturą.

4. CZYNNIKI WYWOŁUJĄCE ZMIANY W STRUKTURZE GOSPODARKI

Jak już wcześniej podkreślono, w procesie rozwoju ekonomicznego w gospodarce zachodzą określone zmiany w jej strukturze. Są one wyrazem tego rozwoju, ale jednocześnie czynnikiem przyspieszającym ów proces. I właśnie ta druga strona zagadnienia — zmiany strukturalne

szym zakresie. Podział gospodarki i specyfika poszczególnych elementów składających się na treść ekonomiczną działów świadczy o tym, że S. Marciniak rozpatruje jedynie sferę produkcji materialnej. Wydaje się, że bardziej prawidłowe z punktu widzenia oceny osiągniętego poziomu oraz zmian rozwoju społeczno-gospodarczego jest rozpatrywanie w modelu całej gospodarki, a więc łącznie z szeroko rozumianą sferą usług.

²⁰ Karpiński, *op. cit.*, s. 81.

²¹ J. Lisikiewicz, *Postęp techniczny a zmiany strukturalne*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki” 1971, nr 83, s. 124.

jako czynnik przyspieszający rozwój — będzie przedmiotem naszych rozważań w tej części artykułu. Chodzi po prostu o wyodrębnienie i charakterystykę głównych czynników określających daną strukturę ekonomiczną oraz, przede wszystkim, czynników wywołujących zmiany struktury gospodarki.

Wcześniej określiliśmy co rozumiemy pod pojęciem struktury ekonomicznej; teraz należy ustalić na czym polegają zmiany strukturalne w danym układzie. Przekształcenia strukturalne oznaczają zmiany relacji między elementami danego układu w ramach którego istnieją określone zależności przyczynowo-skutkowe. „Przemiany strukturalne powiązane są z niejednakowym tempem wzrostu poszczególnych elementów w rozwijającej się całości. Różne elementy struktury rozwijają się z niejednakową szybkością i w związku z tym zachodzą przemiany w strukturze jako całości”²². Przeobrażenia te mogą mieć dwojaki charakter: ilościowy i jakościowy. Pierwsze są wymierne i wyrażają się np. w zmianach gałęziowej struktury produkcji, zatrudnienia; drugie natomiast są niewymierne. Przykładem drugiego typu zmian strukturalnych mogą być przemiany w strukturze organizacyjnej gospodarki. Trzeba pamiętać, że zmiany ilościowe są ściśle powiązane z jakościowymi i najczęściej przechodzą one w zmiany jakościowe. Przykładem są tutaj zmiany w strukturze produkcji, które mogą wywołać konieczność przekształceń w strukturze organizacji produkcji, przy czym należy podkreślić, iż dotyczy to najczęściej mikroskali. Zgodnie z przyjętą w rozważaniach koncepcją trójszczeblowego podziału struktur ekonomicznych z punktu widzenia ich zasięgu (makro-mezo- i mikrostruktura), zmiany strukturalne mają podobny charakter. W pierwszym przypadku dotyczą działów gospodarki; w drugim — gałęzi, branż, układów przestrzenno-czasowych; w trzecim — przedsiębiorstw, zakładów.

Różni autorzy dokonują rozmaitej klasyfikacji czynników wywołujących przekształcenia strukturalne w gospodarce. Wszyscy jednak wskazują na dwie zasadnicze przyczyny: zmiany w strukturze popytu społecznego na dobra i usługi oraz postęp techniczny. Oprócz tych przyczyn, najczęściej wymienia się jeszcze czynniki instytucjonalne (wynikające z określonego oddziaływania nadbudowy), powiązania zewnętrzne, zmiany w bazie surowcowej. Są to już szczegółowe ujęcia.

Zdaniem J. Górskiego²³ podstawowych przyczyn przemian strukturalnych należy upatrywać w prawidłowościach rozwoju sił wytwórczych. I stąd dwie grupy przyczyn wywołujących te zmiany. Pierwsza tkwi w tzw. „prawach produkcji” (cechujących poszczególne działy gos-

²² Górski, *Postęp techniczny...*, s. 204.

²³ *Ibidem*, s. 210 i n.

podarki); druga w prawidłowościach kształtowania się popytu społecznego.

Na potwierdzenie tezy o różnorodności klasyfikacji czynników wpływających na zmiany strukturalne w gospodarce, przytaczamy kilka charakterystycznych ujęć. S. Marciniak²⁴ czynniki te dzieli na dwie podstawowe grupy:

- 1) czynniki związane z poziomem i strukturą sił wytwórczych oraz ogólnymi cechami produkcji materialnej,
- 2) czynniki związane ze specyfiką socjalistycznych stosunków społecznych oraz formą nadbudowy.

Do pierwszej grupy zalicza: rozwój nauki oraz postęp techniczny, wzrost poziomu dochodów realnych, wzrost poziomu kwalifikacji, rozwój współpracy z zagranicą, rozwój komunikacji w szerokim znaczeniu; druga grupa obejmuje: planowanie centralne, zarządzanie, realizowany model industrializacji oraz integracji gospodarczej, realizowany model konsumpcji.

L. Zacher, obok czynników wymienionych przez S. Marciniaka (inaczej jednak pogrupowanych), wymienia także: zasoby naturalne, względy militarne, wpływ tradycji historycznych²⁵. Wyszczególnia się także tempo wzrostu gospodarczego.

J. Lisikiewicz do czynników przekształceń strukturalnych zalicza czynniki materialne (zasoby dóbr przyrody i czynniki techniczne), czynnik ludzki, pozostałe (czynniki instytucjonalne, integracja międzynarodowa)²⁶.

Wydaje się, że mówiąc o czynnikach strukturalnych wpływających na daną strukturę gospodarczą należy rozpatrywać je w dwojaki sposób, mianowicie w ujęciu statycznym i dynamicznym. Pierwsze obejmują elementy kształtujące daną strukturę gospodarczą w określony sposób, w danym momencie. Drugie grupują przyczyny wywołujące przekształcenia strukturalne gospodarki w czasie.

W tej części artykułu przedstawimy naszą propozycję klasyfikacji czynników wpływających na strukturę produkcji. W związku z tym, że najłatwiejsze do uchwycenia są zmiany zachodzące w strukturze produkcji i usług, omawianie czynników kształtujących daną strukturę oraz

²⁴ Marciniak, *Proporcje i struktura...*, s. 127.

²⁵ Zob. Zacher, *Uwarunkowania i czynniki...*, s. 72 lub idem, *Zmiany strukturalno-jakościowe w gospodarce w dobie rewolucji naukowo-technicznej*, Warszawa 1977, s. 66—77.

²⁶ J. Lisikiewicz, *Czynniki zmian strukturalnych w przemyśle*, [w:] *Struktura produkcji przemysłowej. Metody badania i kierunki zmian*, Warszawa 1977, s. 22. Por. także klasyfikację czynników zmian strukturalnych przedstawioną w pracy: Karpuś, *op. cit.*, s. 55.

przyczyn wywołujących mutacje strukturalne danego układu ekonomicznego sprowadzimy do tego typu struktury. Do najważniejszych czynników określających daną strukturę ekonomiczną można zaliczyć:

1) czynniki o charakterze społeczno-ekonomicznym:

- istniejący potencjał wytwórczy z określonym zestawem użytkowanych technicznych metod wytwarzania;
- określona struktura popytu społecznego;
- dana baza surowcowo-paliwowa;
- struktura i poziom zatrudnienia;
- jakość nakładów pracy żywej — poziom i struktura kwalifikacji;
- poziom rozwoju nauki oraz upowszechnienie jej osiągnięć, tj. dostępność wiedzy i powszechność nauczania;
- istniejące powiązania zewnętrzne, tj. wielkość i struktura eksportu i importu.

2) czynniki instytucjonalne — to przede wszystkim określona polityka społeczno-ekonomiczna uwarunkowana własnością środków produkcji, poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego, systemem powiązań zewnętrznych, która jest realizowana poprzez dany system kierowania (planowania i zarządzania gospodarką), rozwojem nauki itp.

Jeżeli mówimy o czynnikach wyznaczających strukturę ekonomiczną w danym momencie, to należy pamiętać o tym, że jest to konsekwencja określonych działań i decyzji podejmowanych w tym zakresie w przeszłości. A zatem struktura gospodarcza jest historycznie ukształtowanym stanem. Dla kształtowania przyszłego stanu struktury gospodarki zasadnicze znaczenie ma bieżąca polityka w tym zakresie, wytyczająca kierunki oraz drogi przekształceń. Poprzednio wymienione czynniki, rozpatrywane dynamicznie, stanowią najważniejsze źródła przekształceń strukturalnych w gospodarce. A zatem, można je podzielić na dwie grupy:

1) czynniki społeczno-ekonomiczne:

- zmiany w strukturze popytu społecznego,
- postęp techniczny,
- zmiany zasobów oraz jakości siły roboczej,
- zmiany w poziomie rozwoju nauki i metodach jej upowszechniania,
- przekształcenia w bazie surowcowo-paliwowej,
- zmiany we współpracy z zagranicą.

2) czynniki instytucjonalne:

- zmiany w systemie zarządzania, kierowania gospodarki,
- zmiany w polityce społeczno-ekonomicznej, stosunkach własnościowych (np. wzrost sektora uspołecznionego w rolnictwie polskim).

Wymienione przyczyny zmian strukturalnych zostały przedstawione na schem. 1. Oczywiście pomiędzy tymi czynnikami, które wyznaczają strukturę ekonomiczną oraz wywołują jej zmiany, zachodzą określone powiązania i każdy z nich może być przedmiotem szczegółowej analizy wykraczającej poza ramy niniejszego artykułu. Dlatego w naszych rozważaniach ograniczymy się jedynie do ogólnego ich scharakteryzowania, przy czym nieco więcej uwagi poświęcimy zmianom w popycie społecznym oraz postępowi technicznemu, gdyż są to czynniki o zasadniczym znaczeniu dla zmian strukturalnych.

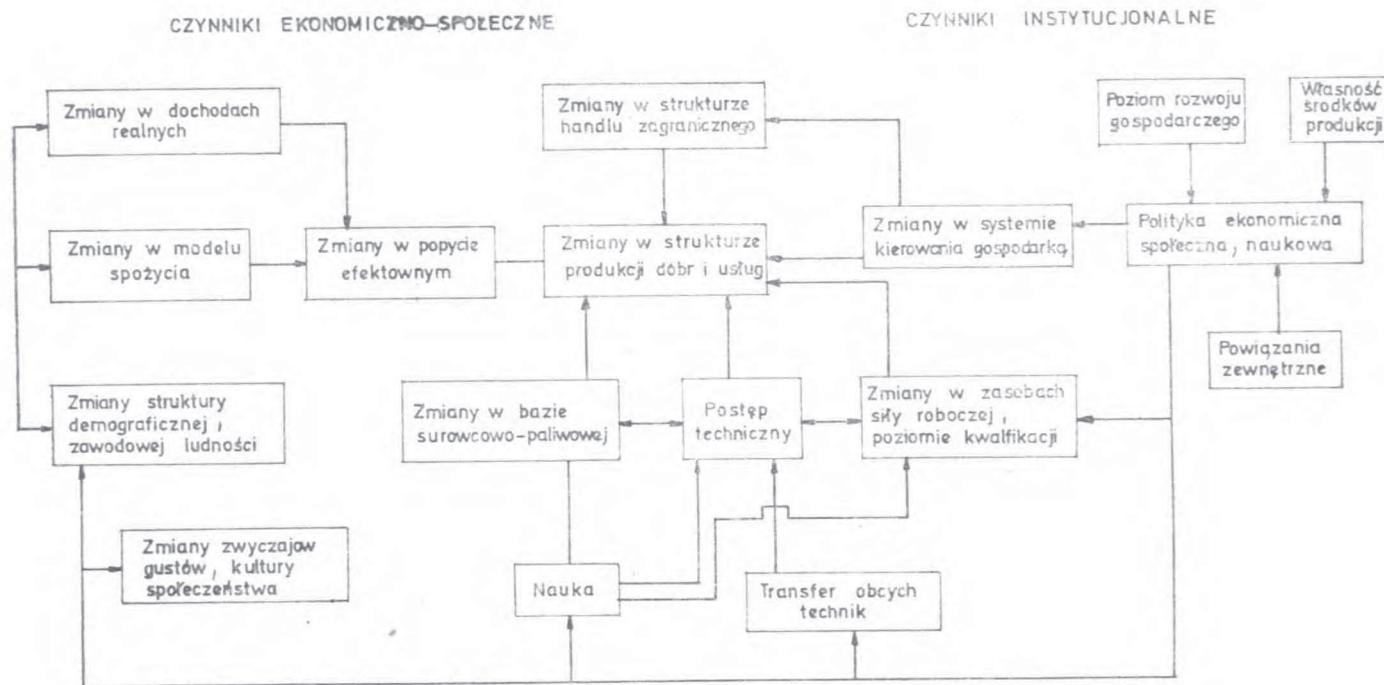
Dana struktura społecznego popytu na wyroby finalne jest określona przez dwa zasadnicze czynniki: poziom realnych dochodów ludności oraz model konsumpcji. Między tymi elementami zachodzi zależność, bowiem poziom realnych dochodów ludności determinuje realizację określonego modelu spożycia. Model konsumpcji zaś, ukształtowany jest przez określone potrzeby autonomiczne zgłaszane przez społeczeństwo, (np. tradycje narodowe) oraz pewne elementy będące wynikiem naśladownictwa modelu spożycia innych krajów. Na model konsumpcji wpływa także określona polityka państwa, poprzez oddziaływanie na realne dochody ludności oraz politykę cenową, działalność propagandową. Na popyt wpływa również dana struktura zawodowa, demograficzna ludności²⁷.

Natomiast przeobrażenia w popycie na dobra finalne, zgłaszane przez społeczeństwo, są pochodną przekształceń w strukturze potrzeb pojawiających się na skutek: wzrostu dochodów społeczeństwa, postępu technicznego (który te potrzeby rodzi), zmian w strukturze zawodowej ludności. Mogą one wpływać na zmiany w postawach, poglądach, ideach i stąd przekształcenia w strukturze potrzeb, które, poparte odpowiednimi dochodami, zmieniają strukturę popytu na towary i usługi. Wzrost poziomu realnych dochodów ludności prowadzi do zmian w strukturze wydatków, zgodnie z tzw. prawem Engla, które mówi, że wraz ze wzrostem dochodów realnych, relatywnie rosną wydatki na dobra i usługi zaspokajające potrzeby wyższego rzędu kosztem dóbr podstawowych. Im więc dochody te bardziej będą wzrastać, tym bardziej rosnąć będzie popyt na dobra trwałego użytku; wzrastać będzie także w tej sytuacji zapotrzebowanie na szeroko rozumiane usługi. Ten element związany jest ściśle z modelem konsumpcji, poziomem kultury społecznej, a także poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego.

Szczególnego znaczenia w zmianach struktury konsumpcji nabiera postęp techniczny. Przekształcenie w popycie społecznym na dobra fi-

²⁷ Nawet przy tych samych dochodach różna może być struktura potrzeb osób z odmiennych klas, warstw i środowisk społecznych.

Układ niektórych (najważniejszych) czynników wpływających na zmiany struktury produkcji dóbr i usług

nalne wywołane tym czynnikiem wyrażają się przede wszystkim we wzroście zapotrzebowania na dobra o wyższej jakości i funkcjonalności, we wzroście zapotrzebowania na wyroby nowe. Wdrożenie do produkcji dotychczas nie stosowanych technologii wytwarzania oraz nowych rozwiązań technicznych prowadzi bowiem do pojawienia się zupełnie nowych wyrobów, dotąd nie znanych, co wpływa na zmianę struktury potrzeb. I w ten oto sposób dochodzimy do drugiego, obok zmian popytu społecznego, zasadniczego czynnika przemian strukturalnych w gospodarce — postępu technicznego. Dzięki rozwojowi nauki, szeroko prowadzonym badaniom podstawowym, stosowanym, wdrażaniu nowoczesnej myśli technicznej, pochodzącej z zakupów licencyjnych, pojawiają się w gospodarce nowe możliwości w procesie produkcji. Powstają bowiem przesłanki do produkcji wyrobów za pomocą sprawniejszych i ekonomicznie korzystniejszych technologii, zmniejszających nakłady pracy społecznej wydatkowanej na ich wytwarzanie. Postęp techniczny, obok pojawienia się nowych wyrobów, powoduje także (o czym już wspominaliśmy) modernizację wytwarzanych dóbr. Wpływa więc bezpośrednio na zmiany strukturalne w przemyśle.

Oprócz wpływu bezpośredniego, można również mówić o pośrednim wpływie poprzez stwarzanie możliwości zastosowania nowych surowców, np. chemizacja w przemyśle włókienniczym stwarza możliwości zastosowań włókien chemicznych, a jej konsekwencją jest konieczność wprowadzania nowych metod technologicznych, nowych chemikaliów, barwników itp. Szczególnego znaczenia nabiera postęp techniczny w procesie produkcji (wtedy gdy przejawia się on w nowych technologiach i konstrukcjach), ponieważ wywołuje znaczne zmiany w strukturze produkcyjnego majątku trwałego, surowców, zatrudnienia i organizacji. Zatem, postęp techniczny wpływa w określony sposób na strukturę gospodarki; należy jednak dostrzegać także zależność odwrotną, mianowicie zmiany struktury gospodarki i ich wpływ na możliwość realizacji postępu technicznego. Można powiedzieć, że zmiany strukturalne gospodarki (przemysłu) są z jednej strony kształtowane przez postęp techniczny, z drugiej zaś, struktura gospodarki powinna stwarzać przesłanki do przyspieszenia postępu technicznego. Jest to możliwe do uzyskania poprzez rozwój tych gałęzi, które są nośnikami postępu technicznego. A więc struktura gospodarki powinna stwarzać warunki dokonywania nowych wynalazków, a także możliwości ich szybkiego wdrażania. Trzeba dodać, że w danym momencie gospodarka dysponuje określonym poziomem wiedzy technicznej — danym zestawem technik wytwarzania. Zestaw metod wytwarzania, stosowanych lub możliwych do zastosowania w danej gospodarce, jest wynikiem

określonego poziomu wiedzy i techniki w niej osiągniętej, a także skutkiem transferu myśli technicznej z innych krajów. Oczywiście, o wyborze określonej metody wytwarzania decydować będą kryteria ekonomicznej oceny tej metody. W danym momencie jednak zestaw stosowanych technik i metod produkcyjnych jest określony przez decyzje podjęte w tym zakresie w przeszłości i one wobec tego wpływają na istniejącą strukturę produkcji. Postęp techniczny, natomiast tę strukturę zmienia.

Jeszcze kilka uwag na temat pozostałych czynników wpływających na przemiany strukturalne w gospodarce. Ważną rolę w przekształceniach strukturalnych odgrywa czynnik ludzki, choć zdaniem niektórych autorów jego oddziaływanie nie jest zbyt silne w porównaniu z innymi czynnikami. Takie stanowisko reprezentują J. Lisikiewicz i J. Macieja²⁸, twierdząc, iż przygotowanie kadr jest przyporządkowane zakładanym lub przewidywanym kierunkom rozwoju gospodarczego, a zatem planowane zmiany strukturalne wyznaczają kierunki szkolenia kadr na różnych szczeblach. Trzeba jednak pamiętać, że istniejące zasoby siły roboczej, jej jakość i struktura zawodowa wpływają na wybór metod wytwarzania, a przez to również na strukturę produkcji. Rozpatrując zaś ten problem dynamicznie, wydaje się, że omawiany czynnik należy analizować ściśle w powiązaniu z postępem technicznym; wzrost poziomu kwalifikacji jest konsekwencją tego postępu, ale i niezbędnym warunkiem jego wprowadzenia. Stąd przekształcenia w strukturze i jakości siły roboczej są nie tylko skutkiem określonych zmian strukturalnych, ale także ich przyczyną. Zmiany w zasobach siły roboczej wpływać będą także na kierunki przekształceń strukturalnych.

Z omawianymi czynnikami łączy się ściśle problem roli zmian w poziomie nauki i metodach jej upowszechniania, bowiem osiągnięcia naukowe mogą być wykorzystane poprzez wdrożenie ich do działalności gospodarczej; szczególnie chodzi o nową myśl techniczną, która zastosowana w procesie produkcji może zmieniać jej strukturę.

Dostępność wiedzy, powszechność nauczania odgrywają również zasadniczą rolę w kształtowaniu struktury zawodowej społeczeństwa, poziomu jego kwalifikacji. Widzimy zatem, że charakteryzowany czynnik jest jakby łącznikiem pomiędzy poprzednio wymienionymi czynnikami; jest także elementem potęgującym ich znaczenie oddziaływania na zmiany struktury produkcji.

Zmiany w istniejącej bazie surowcowej równie istotnie warunkują strukturę produkcji, strukturę eksportu i importu. Mianowicie: odkry-

²⁸ Zob. Lisikiewicz, Macieja, *op. cit.*, s. 571.

cia geologiczne surowców i paliw stwarzają przesłanki do mutacji strukturalnych poprzez rozwój gałęzi zajmujących się eksploatacją tych złóż oraz przetwórstwem surowców rozwiniętym na bazie tych odkryć (przykładem może być odkrycie złóż siarki w Polsce).

Odkrycia nowych złóż surowców mogą także wpływać na strukturę handlu zagranicznego, z jednej strony poprzez potrzeby zakupu urządzeń do ich eksploatacji, z drugiej — mogą stanowić źródło zmian w eksporcie tak bezpośrednio (jako przedmiot sprzedaży), jak również pośrednio — poprzez eksport produktów wytworzonych na bazie tych surowców.

Powiązania zewnętrzne określają wielkość i strukturę eksportu i importu, przez co oddziałują na strukturę produkcji krajowej. Czynniki te mogą mieć charakter pozytywny, gdy powiązania eksportowo-importowe danego kraju z innymi krajami są korzystne z punktu widzenia ekonomicznie opłacalnej specjalizacji produkcji. Mogą mieć charakter negatywny, gdy ta specjalizacja jest narzucona przez kraje silniejsze ekonomicznie, np. przez politykę kolonizatorów.

Przy omawianiu czynników instytucjonalnych należy przede wszystkim podkreślić znaczenie społecznej własności środków produkcji; one bowiem stwarzają możliwości dynamicznego rozwoju danej ekonomiki, realizację prawa maksymalnego zaspokajania potrzeb społeczeństwa poprzez odpowiednio skonstruowany system kierowania gospodarką a więc odpowiednio stworzony system planowania i zarządzania, który jest środkiem realizacji określonej polityki ekonomiczno-społecznej. Polityka ekonomiczno-społeczna państwa socjalistycznego może kształtować strukturę produkcji bezpośrednio, a także poprzez oddziaływanie na wszystkie prawie czynniki poprzednio wymienione. Polityka ekonomiczna m. in. wytycza kierunki rozwoju produkcji, stwarza odpowiednie mechanizmy i instrumenty, które umożliwiają realizację tej polityki, stąd ustalenie określonych priorytetów rozwoju, które prowadzą do przekształceń w strukturze gospodarki.

Trzeba pamiętać także o polityce pozaekonomicznej. Na przykład polityka naukowa umożliwia odpowiedni rozwój nauki, badań naukowych; polityka licencyjna pośrednio wpływa na strukturę produkcji poprzez kształtowanie rozmiarów i struktury zakupu techniki z zagranicy; polityka społeczna przyspiesza popyt na urządzenia związane z ochroną zdrowia, sportów, rozrywki itp.²⁹

Rozważania dotyczące czynników określających strukturę gospodarki oraz jej zmiany pozwalają na sformułowanie wniosku o istnieją-

²⁹ Zob. Zacher, *Zmiany strukturalno-jakościowe...*, s. 75; autor omawia szeroko problemy polityki strukturalnej państwa.

cych bardzo ścisłych powiązaniach pomiędzy omawianymi czynnikami. Przecież mówiąc o strukturze popytu i jego zmianach należy mieć na uwadze nie tylko czynniki określające czy zmieniające jego wielkość i wewnętrzne proporcje pomiędzy różnymi grupami wyrobów, ale także trzeba dostrzegać tutaj silne oddziaływanie postępu technicznego, oddziaływanie państwa. Elementy te, poprzez zmianę w poziomie realnych dochodów oraz w modelu konsumpcji, wpływają na efektywny popyt. Odkrycia surowców i paliw z kolei stwarzają nie tylko nowe możliwości produkcji, ale także oddziałują na bazę techniczną, stymulują badania nad zagadnieniami postępu w zakresie nowych rozwiązań technicznych do eksploatacji i wykorzystania nowych złóż itp. Podobnie przedstawia się sprawa powiązań pozostałych czynników, takich jak zmiany w poziomie kwalifikacji kadr, ich struktura, zmiany w nauce, o czym już wspominaliśmy.

Na zakończenie wypada podkreślić raz jeszcze, iż wymienione i scharakteryzowane czynniki nie obejmują wszystkich, o czym świadczą choćby cytowane w artykule ujęcia różnych autorów. Są to jednak, naszym zdaniem, czynniki najważniejsze i dlatego pozwoliliśmy sobie na nie właśnie zwrócić uwagę w artykule.

Stanisław Szukalski

FACTORS PRODUCING CHANGES IN THE ECONOMY'S STRUCTURE

In the economic literature of the last few years there can be observed a considerable rise of interest in structural transformations. This interest was reflected in numerous theoretical works making an attempt at formulation of the structural changes theory as well as in many research reports aiming at empirical analysis of the economic growth causalities.

In the present strategy of socio-economic development acceleration of structural transformations represents one of its crucial elements necessitated by a tendency towards further modernization of our economy's structure. Hence, there arises a need for determination and utilization of factors producing changes in the economic structure.

This work is an attempt at presentation of the most important factors which, in the author's opinion, generate structural changes. It, moreover, sets forward to provide a review of the most important opinions on the subject — mainly of Polish economists. It consists of three parts. The first part shows a correlation between the economic growth and structural transformations; in the second part the author formulated the concept of the structure and classified economic structures; and finally in the third part there are described and analyzed factors producing structural changes.